

СТАНОВЛЕННЯ ОСВІТИ ДЛЯ ДЕМОКРАТІЇ В УКРАЇНІ НА МЕЖІ XX – XXI СТОЛІТЬ

Ремех Т. О.

ВСТУП

Із здобуттям незалежності України перед українським суспільством постали питання реформування практично всіх галузей суспільного життя, в тому числі й освітньої. Гостро відчувалась потреба в новій концепції середньої освіти, докорінному оновленні змісту, сучасних підходах до організації освітнього процесу, наповненні навчальних планів новими предметами та курсами, в тому числі й з навчання демократії.

Процес інтеграції України в світове демократичне суспільство потребує навчання громадян демократії. Така освіта є важливим складником становлення демократичної й правової держави, розвитку громадянського суспільства в Україні. Виклики, що постали перед Україною, визначають суспільне замовлення школі – підготувати активної, конкурентоспроможної, компетентної особистості, здатної розв'язувати життєві й професійні проблеми, реалізовувати власні права, виконувати громадянські обов'язки, поціновувати різноманітність, критично мислити, ухвалювати відповідальні рішення стосовно власного благополуччя та розвитку держави.

Ми розглядаємо освіту для демократії в розумінні громадянської освіти. Вона відіграє важливу роль в соціальній практиці учнівства, його досвіді демократичної участі. Закон України «Про освіту» наголошує, що громадянська освіта спрямована «на формування компетентностей, пов'язаних з реалізацією особою своїх прав і обов'язків як члена суспільства, усвідомленням цінностей громадянського (вільного демократичного) суспільства, верховенства права, прав і свобод людини і громадянина»¹.

Громадянськість особистості, її здатність до соціальної комунікації й активності, життєдіяльності в громадянському суспільстві належить до ключових компетентностей, визначених названим Законом та освітніми Стандартами 2011 та 2020 років. Засобом формування й розвитку означеної компетентності є, зокрема, шкільна громадянська освіта.

Державним стандартом базової середньої освіти метою громадянської освіти визначено «... розвиток природних здібностей,

---

¹ Про освіту. Закон України. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19#Text>

інтересів, обдарувань учнів, формування компетентностей, необхідних для їх соціалізації та громадянської активності, свідомого вибору подальшого життєвого шляху та самореалізації, продовження навчання на рівні профільної освіти або здобуття професії, виховання відповідального, шанобливого ставлення до родини, суспільства, навколишнього природного середовища, національних та культурних цінностей українського народу»². Відтак шкільна громадянська освіта покликана надати учнівству «цілеспрямований і змістовний навчальний досвід, що відображатиме сучасні соціальні та суспільні реалії та уможливить розвиток відповідних якостей особистості та її компетентності»³.

До чинників, що посилюють роль громадянської освіти, віднесемо проблему національної ідентичності й консолідації українського народу, поліетнічність, полікультурність й поліконфесійність українського суспільства. Адже «неможливо раз і назавжди вирішити проблеми, пов'язані зі складним механізмом співжиття різних людей, різних соціальних, етнічних, релігійних, політичних чи економічних груп суспільства та навіть держав»⁴.

Підтримаємо думку про те, що брак громадянської та соціальної компетентностей випускників закладів загальної середньої освіти в останні роки залишається проблемою. Серед її причин назвемо скорочення кількості суспільствознавчих предметів і курсів та навчальних годин для їх викладання, невідповідність учителів до навчання учнів громадянства, обмеженість шкільної громадянської освіти стінами класу тощо. Щоб учні ставали активними і дієвими учасниками поступу демократичного суспільства, громадянська освіта мусить бути значимою частиною життя шкільної громади та, відповідно, складником навчального плану освітнього закладу. Адже громадянознавчі знання, вміння й навички, необхідні для свідомої залученості людини до суспільного життя, вимагають їх систематичного формування й розвитку. Це можна здійснити як засобами інтегрованого курсу «Громадянська освіта», інших навчальних предметів як-от правознавство, історія, географія, література, «Захист України», в зміст яких включено відповідні громадянознавчі сюжети, так і залученням учнів до позаурочної діяльності, зокрема, волонтерської та проєктної.

---

² Державний стандарт базової середньої освіти. Постанова Кабінету Міністрів України №898 від 30.09.2020 року. URL : https://osvita.ua/legislation/Ser_osv/76886/

³ Ремех Т., Пометун О. Методика навчання учнів ліцею громадянської освіти: методичний посібник [Електронне видання]. Київ : КОНВІ ПРІНТ, 2021. с. 10.

⁴ Експертна оцінка проєкту Концепції громадянської освіти та виховання в Україні URL : http://centromonitor.com.ua/_p=1279.html

В Україні накопичено значний доробок у галузі громадянської освіти, який, своєю чергою, потребує систематизації й узагальнення. Частково це питання відображено в низці наукових праць (В. Арешонков, М. Арцишевська, Т. Бакка, П. Вербицька, Н. Гупан, Т. Ладиченко, О. Охредько, С. Позняк, О. Пометун, Т. Ремех. І. Смагін, Т. Смагіна, К. Чорна та ін.), у звітах «Сучасний стан громадянської освіти в Україні»⁵ та «Розвиток громадянських компетентностей в Україні: результати соціологічних досліджень»⁶, у низці публіцистичних статей⁷.

Генезу шкільної громадянської освіти в Україні розглядаємо як шлях її становлення від елективних курсів кінця ХХ ст. до інтегрованого курсу «Громадянська освіта» рівня стандарту (10 клас, 2018 р.) та курсів за вибором учнів з освіти для демократії.

Наша наукова розвідка присвячена аналізу окремих громадянознавчих курсів, рекомендованих Міністерством освіти і науки України для закладів загальної середньої освіти, які фактично заклади підвалини й визначили критерії відбору змісту, основні підходи до організації навчання учнів основ демократії.

1. Витоки шкільної громадянської освіти в Україні: кінець ХХ – початок ХХІ ст.

Дослідження проблеми шкільної громадянської освіти свідчить, що на межі ХХ і ХХІ століть в цій галузі було: напрацьовано певну нормативно-правову базу та методологічні основи, що знайшли відображення у концептуальних документах та наукових розвідках; створено навчальні програми та методичні матеріали з громадянознавчих курсів за вибором учнів та факультативних курсів; укладено й видано навчальні посібники, створено методичні розробки та дидактичні матеріали, видано методичні рекомендації Міністерства освіти України; здійснено підготовку вчителів та методистів до викладання громадянознавчих курсів шляхом тренінгів (переважно у

---

⁵ Аналітичний звіт «Сучасний стан громадянської освіти в Україні» / Іванюк І.В., Овчарук О.В., Терешенко А.Б. Київ, 2013 р. 104 с.

⁶ Розвиток громадянських компетентностей в Україні: результати соціологічних досліджень» (DOCCU) / Семенець-Орлова І., Михайлич О., Борер К., Ретцель М., за заг. ред. : Н.Г. Протасова. К. : ТОВ «Агентство «Україна», 2018. 26 с.

⁷ <https://life.pravda.com.ua/projects/hromadianska-osvita/2021/02/16/243780/>

https://hgi.org.ua/?ch=gr_osv_sk

https://tpr.org.ua/wp-content/uploads/2017/11/171108_citizenship-education-Ukraine-ukr_YB.pdf

рамках міжнародних проєктів)⁸. Зазначимо, що потреба в курсах за вибором учнів, у тому числі громадянознавчих, постала у зв'язку з оновленням змісту середньої освіти, спричиненим, зокрема, і переходом до профілізації старшої школи.

Нами виявлено, що наприкінці 90-х років ХХ ст. – на початку 2000-х років зміни в шкільній правовій освіті (розглядаємо як складник громадянської освіти) ініціювали правники – вчені-юристи, викладачі юридичних факультетів вищих навчальних закладів, працівники суду тощо. Вони активно долучалися до формування змісту, укладання/оновлення навчальних програм із правознавства, створення підручників і методичних посібників, підготовки вчителів, організації й проведення предметних олімпіад. Розвиток шкільної правової освіти в період становлення суверенної України пов'язані з такими фахівцями в галузі юриспруденції як П. Біленчук, С. Бобровник, Л. Заблоцька, Р. Калюжний, І. Котюк, В. Пастухов, П. Рабінович, І. Усенко, О. Шмоткін та ін.

У 1995 році, після наукового обґрунтування необхідності освіти з прав людини в школі, було укладено та винесено на громадське обговорення навчальну програму курсу «Права людини», який розглядали як логічне продовження обов'язкового навчального предмета «Основи правознавства» (9 клас). Після цього були розроблені навчальні програми відповідно до профілю освітнього закладу та видано підручник⁹ із курсу, рекомендований Міністерством освіти України. Викладання «Прав людини» запровадили з 1998 року в 10-11 класах низки спеціалізованих шкіл, гімназій і ліцеїв в обсязі 2 години на тиждень. Власне цей курс ми вважаємо першим шкільним курсом освіти для демократії.

Актуальність курсу була обґрунтована потребою розвивати в учнів зі шкільного віку почуття гідності, усвідомлення своїх прав, способів їх реалізації, знати, як (за допомогою яких механізмів) захищати ці права. Програмова мета курсу передбачала надання учнівству розуміння та сприйняття справедливості, рівності, свободи, миру, гідності, прав, демократії. У програмі зазначалося, що курс спрямований на формування правового світогляду учнів, поглиблення знань про основні права людини і громадянина, виховання поваги до прав і свобод людини,

---

⁸ Громадянська освіта : методичний посібник для вчителя. Київ, 2008. Видавництво Етна-1. С. 10.

⁹ Права людини: Підручник для 10-11 класів загальноосвітніх шкіл, ліцеїв та гімназій / Т. Андрусак, М. Буроменський, В. Денисов, В. Євінтов, Л. Заблоцька, А. Мацко, С. Олейников, В. Поздняков, П. Рабінович, З. Ромовська, В. Семенов, І. Усенко. Упорядник Л. Заблоцька. Видавництво «Право». Київ, 1997. 225 с.

ствердження людської гідності й вартісності особистості, усвідомлення необхідності дотримання громадянських обов'язків. Зазначимо, що в основу курсу «Права людини» було покладено принцип, за яким права і свободи людини не є виключно правовими установками, а витікають із моральних, етичних, політичних, культурних норм суспільства.

Основними особливостями навчання учнів старших класів прав людини, визначених програмою, є (*нумерація та інтерпретація автора*): 1) викладання і вивчення прав людини через акцентування уваги учнів на успіхах і прогресі в цій галузі; 2) створення атмосфери рівності й справедливості з гарантуванням свободи учасникам освітнього процесу; 3) заохочення вільного висловлення учнями думок і оцінних суджень; 4) залучення батьків та громадськості до шкільних заходів із проблем прав людини; 5) співпраця освітнього закладу з неурядовими правозахисними організаціями; 6) застосування традиційних та інноваційних технологій навчання (рольові ігри, дискусії, диспути, лекції, усні та письмові колоквиуми, «круглі столи», обговорення публіцистичних тематичних статей, моделювання життєвих ситуацій тощо).

Курс «Права людини», на нашу думку, був інноваційним, змістовним, методично підкріпленим. Однак, створений фахівцями юриспруденції навчальний матеріал, ґрунтований на відповідному категоріальному апараті, був складним як для опанування учнями, так і для викладання вчителями. Якщо додати до цього невідповідність учителів, спротив шкільної адміністрації низки закладів упровадженню курсу, зниження (почасти відсутність) мотивації учнів до курсу через складний його теоретичний зміст та відсутність методичного посібника для вчителів, стає зрозумілим, чому вже за кілька років курс «Права людини» обирали одиничні освітні заклади – переважно ті, де були профільні класи/групи правового (юридичного) напрямку або спеціально підготовлені вчителі. Не останню роль, на нашу думку, тут зіграла й низька правова обізнаність громадян (в тому числі учителів і батьків) про права і свободи людини, адже ідея прав і свобод людини як особистісно ціннісна ще не набула широкого поширення в українському суспільстві.

Із 2002 року в низці закладів загальної середньої освіти було введено елективний курс «Громадянська освіта» для учнів 9-11 класів. Три

навчальні посібники для учнів 9¹⁰,10¹¹,11¹² класів та методичний посібник¹³ підготовлено групою українських учителів, викладачів і методистів у рамках проекту «Освіта для демократії в Україні» (Трансатлантична програма підтримки громадянського суспільства) за підтримки Міністерства освіти і науки України, Інституту політичної участі Нідерландів (IPP) та за експертної допомоги Національного центру стандартів і програм Нідерландів (SLO).

З аналізу навчальної програми курсу слідує, що його мета – це сприяння формуванню особистості, якій притаманні демократична громадянська культура, усвідомлення взаємозв'язку між ідеями індивідуальної свободи, прав людини та її громадянської відповідальності, готовність до компетентної участі в житті суспільства.

Програмові завдання курсу передбачали надання учням знань про світові демократичні здобутки та особливості становлення демократії в Україні, формування в них мотивації й умінь, необхідних для відповідальної участі у громадсько-політичних процесах, критично-конструктивного ставлення до суспільного життя, орієнтації на загальнолюдські демократичні цінності; сприяння становленню активної життєвої позиції учнівства щодо реалізації ідеалів і цінностей демократії в Україні, створення умов для набуття досвіду громадянських дій, демократичної поведінки й спілкування¹⁴. Принагідно зазначимо, що в зміст курсу інтегровані знання з основ соціології, політології, юриспруденції, філософії, економіки, культурології¹⁵ (таблиця 1):

---

¹⁰ Громадянська освіта: Навчальний посібник для 9 класу загальноосвітніх навчальних закладів / Р.А. Арцишевський, Т.В. Бакка, І.М. Гейко, Т.О. Ремех та ін. К. : Генеза, 2002. 151 с., іл., схеми.

¹¹ Громадянська освіта: Навчальний посібник для 10 класу загальноосвітніх навчальних закладів / Р.А. Арцишевський, Т.В. Бакка, І.М. Гейко, Т.О. Ремех та ін. К. : Генеза, 2002. 192 с., іл., схеми.

¹² Громадянська освіта: Навчальний посібник для 11 класу загальноосвітніх навчальних закладів / Р.А. Арцишевський, Т.В. Бакка, І.М. Гейко, Т.О. Ремех та ін. К. : Генеза, 2002. 200 с., іл., схеми.

¹³ Громадянська освіта : Книга для вчителя / Р.А. Арцишевський, Т.В. Бакка, І.М. Гейко, Т.О. Ремех та ін. Львів, Видавництво ТЕКА, 2002. 158 с.

¹⁴ Громадянська освіта : Книга для вчителя / Р.А. Арцишевський, Т.В. Бакка, І.М. Гейко, Т.О. Ремех та ін. Львів, Видавництво ТЕКА, 2002. С. 18.

¹⁵ Громадянська освіта : Книга для вчителя / Р.А. Арцишевський, Т.В. Бакка, І.М. Гейко, Т.О. Ремех та ін. Львів, Видавництво ТЕКА, 2002. С. 18.

Таблиця 1

Зміст інтегрованого курсу «Громадянська освіта» (9–11 кл.)

Клас	Обсяг	Тематичні розділи
9 клас	34 год.	I. Права та обов'язки
		II. Сім'я. Школа. Однолітки
		III. Стереотипи
		IV. Конфлікти
		V. Злочинність
10 клас	34 год.	I. Політичні інститути і процеси
		II. Громадянське суспільство
		III. Демократія. Вибори
		IV. Засоби масової інформації
11 клас	34 год.	I. Ринкова економіка
		II. Соціальний захист
		III. Полікультурність
		IV. Україна і світ

У навчальній програмі зафіксовані вміння учнів як результат навчання курсу, серед яких такі: інтелектуальні (аргументувати власну думку; знаходити, аналізувати, обробляти інформацію; визначати проблему та бачити можливі шляхи її розв'язання); комунікативні (співпрацювати з іншими, шукати та знаходити компроміс, поважати думку інших); практичні (реалізовувати свої права, захищати їх). У цьому переліку вмінь, на нашу думку, представлено основні компетенції, які набувають/розвивають учні в навчанні курсу. Укладачі програми заявляють про важливе завдання шкільної громадянської освіти – це «не тільки надання певної суми знань, а, насамперед, сприяння формування особистісних якостей та ціннісних орієнтацій, притаманних громадянину демократичного суспільства, формування вмінь громадянської участі, громадянської відповідальності»¹⁶. Мова йде про три складники громадянської компетентності – когнітивний, діяльнісний та аксіологічний. Подібні положення будуть розширені й деталізовані в навчальних програмах громадянознавчих курсів, створених пізніше.

У навчальній програмі означеного курсу описано й особливості організації освітнього процесу, де для ефективного формування й розвитку практичних навичок соціальної взаємодії учнів, їхніх умінь аналізувати життєві ситуації, самостійно ухвалювати рішення й діяти в межах правового поля було рекомендовано застосовування різноманітних (передусім інноваційних) методів навчання, серед яких: дискусії, диспути, ділові ігри, робота з джерелами інформації, написання

¹⁶ Громадянська освіта : Методичний посібник для 9, 10, 11 кл. загальноосвітніх навчальних закладів / Р.А. Арцишевський, Т.В. Бакка, І.М. Гейко, Т.О. Ремех та ін. К. : Генеза, 2002. С. 18.

рефератів, доповідей і повідомлень, проведення інтерв'ю, імітація суспільних процедур, виконання групових та індивідуальних проєктів. Однак ці положення, на нашу думку, мали суто декларативний характер, адже системна підготовка/перепідготовки вчителів масово не велася.

Зауважимо, що курс «Громадянська освіта» на початку 2000-х років не набув широкого розповсюдження в закладах загальної середньої освіти. Серед причин цього вже поширена для впроваджувальних тоді елективних курсів невідповідність учителів до викладання громадянознавчого курсу інтегрованого змісту, до застосування в освітньому процесі інноваційних методів навчання, брак годин у навчальних планах закладів через надання в них переваги традиційним профільним предметам у старшій школі, як, наприклад, економіці, правознавству, математиці, іноземній мові тощо. Нам видається однією з ймовірних причин і те, що курс був розрахований на викладання, починаючи з 9 класу, тоді як у навчальних планах старшої школи (10–11 класи) мало бути достатньо (з точки зору профілізації) профільних предметів і курсів, до яких курс «Громадянська освіта» не належав.

Далі зупинимося на найпоширенішому в загальноосвітніх закладах на початку 2000-х років курсі за вибором учнів «Ми – громадяни України» (9 (10) кл.). Програма, навчальний посібник для учнів 9 (10) кл.¹⁷, методичний посібник¹⁸ були створені авторським колективом науковців, педагогів – членів Всеукраїнської асоціації викладачів історії та суспільних дисциплін «Нова Доба» за підтримки Міністерства освіти і науки України, Центру Мершона Університету штату Огайо (США), Центру громадянської освіти (Польща) в рамках Трансатлантичної програми ЄС-США підтримки громадянського суспільства в Україні та проєкту «Освіта для демократії в Україні».

Зауважимо, що означений курс, який отримав схвальні відгуки практично від усіх долучених до нього вчителів, протягом десятиліття із 2002 року (за нашими дослідженнями приблизно до 2012-2013 року¹⁹) викладали в багатьох навчальних закладах різних регіонів України (за нашою розвідкою – біля 10000 освітніх закладів). Це був курс громадянської освіти, про що прямо зазначалося в навчальній програмі. Його мета – створення умов для становлення людини, здатної гідно існувати й самореалізуватися за складних реалій ХХІ століття;

---

¹⁷ Ми – громадяни України : Навчальний посібник з громадянської освіти для 9 (10) кл. середніх загальноосвітніх навчальних закладів / О. Пометун, О. Дем'янчук, І. Ігнатова та ін. / За ред. О. Пометун. Л. : НВФ «Українські технології», 2003. 256 с., іл.

¹⁸ Ми – громадяни України : Метод. посіб. з курсу громад. освіти для 9 (10) кл. серед. загальноосвт. навч. закл. / О. Пометун, І. Ігнатова, І. Костюк, П. Кендзьор; За ред. О. Пометун. К. : А.П.Н., 2002. 140 с.

¹⁹ Ми – громадяни України. Збірник навчальних програм курсів за вибором для учнів 10-11 класів суспільно-гуманітарного напрямку (частина 3). Міністерство освіти і науки України. Київ, 2010. С. 40-45.

формування соціально компетентного, активного, відповідального громадянина й патріота України. Звернемо увагу, що в цьому програмовому положенні фактично сконцентрована головна місія шкільної громадянської освіти.

Зміст курсу «Ми – громадяни України» складала такі розділи: I. Я і Ми: як жити разом. II. На шляху до демократії. III. Демократія та демократична держава сьогодні. IV. Як громадяни можуть впливати на владу. V. Людина та економіка в демократичному суспільстві. VI. Україна – наш спільний дім.

Як і в описаному вище, цей курс інтегрував знання з політології, соціології, соціальної психології, економіки, філософії. Його зміст, на відміну від курсу «Громадянська освіта» (2002 р.), ретельно відібраним, раціонально мінімізованим, логічно структурованим і побудованим із врахуванням вікових особливостей учнів. Якщо взяти до уваги, що предмет «Основи правознавства» теж вивчали учні 9 класу, то курс ««Ми – громадяни України» розширював і поглиблював суспільствознавчі знання, а також розвивав комунікативні вміння та соціальні навички учнів²⁰.

Вважаємо за необхідне наголосити на особливостях курсу «Ми – громадяни України», визначених навчальною програмою, адже вони, на нашу думку, узагальнюють основні підходи до освіти для демократії та умови ефективного навчання учнів громадянства. Серед них (*нумерація та інтерпретація автора*): 1) залучення учнів до різних видів пізнавальної діяльності через застосування різних методів навчання, передусім інтерактивних; 2) створення в класі демократичної атмосфери, побудова занять із курсу на демократичних принципах; 3) обов'язкове поєднання урочної та позашкільної діяльності учнів; 4) перепідготовка вчителів для опанування ними методикою стимулювання конструктивно-критичного мислення та активного навчання учнів²¹.

2. Розвиток методики навчання громадянської освіти в перші десятиліття XXI століття

Система шкільної громадянської освіти включає: предметну модель, що може бути монопредметною (приміром, інтегрований курс «Громадянська освіта» або міжпредметною (інтеграція елементів громадянської освіти у зміст різних навчальних предметів/курсів); позапредметну (позаурочну) діяльність освітнього закладу, спрямовану на формування/розвиток громадянських чеснот, вмінь, способів поведінки учасників освітнього

---

²⁰ Ми – громадяни України. Збірник навчальних програм курсів за вибором для учнів 10-11 класів суспільно-гуманітарного напряму (частина 3). Міністерство освіти і науки України. Київ, 2010. С. 40.

²¹ Там само, с. 41.

процесу²² (наприклад, через волонтерство та соціальні проекти); існування дієвої органів внутрішнього самоврядування й демократичного простору та атмосфери партнерства.

Зупинимося детальніше на міжпредметній моделі громадянської освіти. За такого підходу «громадянським змістом пронизує (більшою або меншою мірою) переважну частину інших предметів гуманітарного й суспільствознавчого циклів сьогодення змісту середньої освіти в Україні: історію, географію, правознавство, економіку, мови, математику, статистику, філософію й етику»²³. Це підтверджують положення Державного стандарту базової середньої освіти (2020 р.), де формування/розвиток громадянської компетентності як ключової є завданням усіх освітніх галузей²⁴.

Зазначимо, що в становленні та розвитку методики навчання здобувачів освіти громадянства обґрунтування й реалізація міжпредметної моделі шкільної громадянської освіти відіграє важливу роль. Відмітимо, що в 2008 році означений підхід був представлений у міжпредметному методичному посібнику для вчителів, підготовленого в межах проекту «Громадянська освіта – Україна» (2005–2008 рр.), що здійснювався за фінансової підтримки Європейського Союзу в партнерстві з Міністерством освіти і науки України²⁵. В цій книзі обґрунтовано роль шкільної громадянської освіти у формуванні свідомого, активного, відповідального громадянина демократичної держави, детально описано структуру громадянської компетентності учнів та подано її зміст на різних ступенях школи; представлено зразки уроків із різних предметів суспільствознавчого, мовно-літературного та природничо-математичного циклів, методику проектної діяльності учнів та приклади учнівських проєктів; визначено основні підходи до забезпечення інклюзії та рівних прав і можливостей учнів засобами громадянської освіти.

Відмітимо, що особливої уваги заслуговують представлені в міжпредметному методичному посібнику розлогі рекомендації щодо завдань удосконалення змісту загальної середньої освіти в Україні в напрямі підвищення ефективності формування громадянської компетентності учнівства²⁶. Ми переконані, що ці рекомендації не втратили своєї актуальності й у наш час, адже вони стосуються багатьох

---

²² Ремех Т., Пометун О. Методика навчання учнів ліцею громадянської освіти : методичний посібник [Електронне видання]. Київ : 2021. С. 31.

²³ Там само, с. 43.

²⁴ Державний стандарт базової середньої освіти. Постанова Кабінету Міністрів України № 898 від 30.09.2020 року. URL : https://osvita.ua/legislation/Ser_osv/76886/

²⁵ Громадянська освіта : методичний посібник для вчителя. Київ, 2008. Видавництво Етна-1. 194 с.

²⁶ Громадянська освіта : методичний посібник для вчителя. Київ, 2008. Видавництво Етна-1. С. 13–17.

питань та аспектів шкільної громадянської освіти як-от: наступність і системність громадянської освіти, її потенціал в профільній школі; використання можливостей інваріантної та варіативної частин навчального плану для громадянської освіти; особливості завдань громадянської освіти в початковій, основній та старшій школі; шляхи забезпечення наскрізного підходу до громадянської освіти; посилення емоційно-ціннісного складника громадянознавчого змісту; важливість інтерактивних технологій навчання та технологій оцінювання учнів: підготовка вчителів шляхом інтерактивних тренінгів тощо.

На нашу думку, багато позицій із названих вище рекомендацій можуть бути використані при відборі змісту громадянської освіти як за предметної, так і міжпредметної моделі, для визначення особливостей організації освітнього процесу, при здійсненні на практиці інклюзивного підходу засобами шкільної громадянської освіти тощо. Ми суголосні з думкою укладачів методичного посібника для вчителів «Громадянська освіта», що він є ресурсом із інноваційних методик громадянської освіти.

Наголосимо, що особливості інтегрованого змісту громадянської освіти визначають й специфіку її методики. Повернемося до монопредметної моделі громадянської освіти та на прикладі окремих громадянознавчих курсів, поширених в Україні в перші десятиліття ХХІ ст., покажемо ці особливості.

У 2005 році за підтримки Європейського союзу в рамках програми Європейської Ініціативи за Демократію та Людські Права в рамках проекту «Елективний навчальний курс і освітні дебати для реалізації прав людини та прав дитини в Україні» було створено програму²⁷ та навчальний посібник (1-е видання – «Мої і твої права» (2006 р.)²⁸, 2-е – «Права людини» (2008 р.)²⁹) із курсу за вибором учнів «Права людини» для профільних класів навчальних закладів гуманітарного напрямку (автори Олена Пометун та Тетяна Ремех). Залишимо детальну характеристику мети, завдань, змісту курсу поза нашої наукової розвідки й зупинимось на особливостях методики навчання.

Вкажемо на те, що в програмових положеннях курсу зафіксовані основні його завдання як от: 1) опанування знаннями (про права і свободи людини, загальнолюдські принципи і цінності, відображених у міжнародних стандартах прав людини тощо); 2) розвиток в учнів умінь (міркувати, аналізувати, порівнювати, узагальнювати, спостерігати,

---

²⁷ Пометун О., Ремех Т. Права людини. Програма курсу за вибором для профільних класів / О. Пометун, Т. Ремех // Історія України, правознавство та інші суспільні дисципліни. 2010. № 28 (668), липень. С. 9-13.

²⁸ Пометун О.І., Ремех Т.О. Мої і твої права : Навч. посіб. : 10–11 кл. / О. Пометун, Т. Ремех. Біла Церква : ПП Надтока О.Ф., 2006. 192с.

²⁹ Пометун О., Ремех Т. Права людини. 10 (11) клас : Навчальний посібник / О. Пометун, Т. Ремех. К., Літера, 2008. 188 с, іл.

критично мислити, брати участь у дискусії, дебатах, аргументувати думку, визначати та обирати альтернативні рішення і підходи, спілкуватися в малих та великих групах, самостійно шукати й обробляти суспільно значимої інформації з різних джерел, використовувати знання в галузі прав людини для аналізу та правового розв'язання життєвих ситуацій тощо); 3) формування в учнів ставлення до прав і свобод людини і громадянина як загальнолюдської цінності, до значущості власної особистості та інших людей; розвиток упевненості в собі, толерантності, почуття свободи.

Зрозуміло, що досягти означених завдань курсу традиційними методами, за яких учні сприймають передані їм знання, внаслідок чого формується «заданий» тип поведінки, неможливо. Тому, на думку авторів курсу, навчання правам людини буде ефективним за умови застосування інтерактивних методів як-от дискусії, дебати, рольові/ділові ігри, моделювання, мозковий штурм, соціологічні опитування, розв'язання проблем, реалізація проєктів та ін.

Цікавим у руслі нашого дослідження видається курс за вибором учнів «Досліджуючи гуманітарне право». Його навчальна програма³⁰ та підручник³¹ були підготовлені на виконання Угоди про співробітництво між Міністерством освіти і науки України, Товариством Червоного Хреста України та Міжнародним Комітетом Червоного Хреста. До слова, названий підручник був єдиним національним підручником (тобто створеним спеціально для українських шкіл) з-поміж 120 країн, які впроваджували такий курс. Щоправда, відібрані в підручнику сюжети стосувалися інших країн.

Навчальна програма передбачала вивчення учнями основ гуманітарного права в 10 (11) класі в межах окремого курсу або шляхом інтеграції низки питань у зміст інших предметів/курсів (всесвітню історію, правознавство, «Права людини», «Захист Вітчизни» та ін.).

Укладачі зазначали, що завданнями курсу є вироблення в учнів зацікавленості питаннями міжнародного гуманітарного права; усвідомлення гуманістичних цінностей та послуговування ними в житті й подальшій професійній діяльності; розвиток уміння вести діалог, спілкуватися з носіями різних традицій і цінностей, формування культури ненасильницьких відносин, неприйняття збройного екстремізму й антигуманної діяльності, здатності аналізувати власні погляди і вчинки, співвідносячи їх із загальнолюдськими моральними нормами тощо.

---

³⁰ Досліджуючи гуманітарне право. Збірник навчальних програм курсів за вибором для учнів 10-11 класів суспільно-гуманітарного напрямку (частина 3). Міністерство освіти і науки України. Київ, 2010. С. 36–39.

³¹ Досліджуючи гуманітарне право : Підручник для загальноосвітніх навчальних закладів / За ред. Л.Г. Шинкаренко. К. : Генеза, 2008. 150 с.

Досягти означених вище завдань можна шляхом системного застосування активних й інтерактивних методів навчання, серед яких дискусія, розгляд дилеми, анкетування, імпровізовані судові процеси, мозковий штурм, робота в групах тощо. У навчальній програмі зазначено, що ефективними є й зустрічі з очевидцями й учасниками збройних конфліктів із наступним гуманістично-правовим аналізом їхніх свідчень і повідомлень.

Зазначимо, що основою організації навчання учнів курсу є проведення тематичних досліджень, про що свідчить як його назва, так зміст тематичних модулів (таблиця 2).

Таблиця 2

Зміст курсу за вибором учнів «Досліджуємо гуманітарне право» для 10 (11) класу (обсяг 17/34 год.)

Назва/номер модулю	Зміст модулю
Вступне дослідження	Людина і війна. Актуальність курсу, його мета і завдання. Світова цивілізація і війна. Право людини на життя, захист честі та гідності. Роль ООН, Міжнародного Червоного Хреста в розв'язанні військових конфліктів, підтриманні миру між народами.
№ 2	Обмеження під час збройного конфлікту. Обмеження у збройному конфлікті. Основні принципи МГП. Діти-солдати. Зброя невибіркового характеру.
№ 3	Закон в дії. Порушення норм МГП та відповідальність за них. Дилема комбатанта.
№ 4	Забезпечення правосуддя. Збройний конфлікт і три аспекти правосуддя. Механізми здійснення міжнародного правосуддя.
№ 5	Відгук на наслідки збройного конфлікту. Гуманітарні потреби, викликані наслідками збройного конфлікту. Захист полонених та воз'єднання сімей, які були розлучені внаслідок воєнних дій. Етика проведення гуманітарних операцій.
Заключне дослідження	Наш наступний крок.

Підтримуємо думку про те, що в умовах високої соціальної й політичної напруги курс «Досліджуємо гуманітарне право» мав опосередкований потенційний ефект як спроба обмеження та запобігання порушень гуманітарного права і прав людини через

усвідомлення ними гуманітарних питань і проблем, породжених збройним конфліктом³².

У 2014 році українське суспільство постало перед серйозними викликами, породженими військовими діями російської федерації на сході України та незаконною анексією Криму. Частково відповіддю на це в галузі громадянської освіти став проєкт «Враховуй різницю» благодійної організації «Вчителі за демократію і партнерство». В межах цього проєкту було створено навчальну програму «Кроки до порозуміння»³³ та посібник з аналогічною назвою³⁴ за фінансової підтримки Агентства США з міжнародного розвитку (USAID) в межах освітнього проєкту «Долаємо прірву: інструменти об'єднання роз'єднаних громад» у рамках проєкту «Українська ініціатива зміцнення громадської довіри» (UCBI). У 2016 році після успішної апробації програма і навчальний посібник із курсу були схвалені Міністерством освіти і науки України для використання в закладах загальної середньої освіти.

Зазначимо, що курс за вибором учнів «Кроки до порозуміння» був спрямований на розвиток позитивного ставлення, мотивації до застосування й формування поведінки учнів, ґрунтованої на толерантності, моральних цінностях українського суспільства і демократії; розвиток їхніх навичок продуктивної співпраці в групі/колективі; вміння застосовувати моделі неконфліктної поведінки, формулювати власну позицію, оцінювати власну поведінку та поведінку інших з позиції міжкультурного спілкування; здатності діяти задля згуртованості родини і громади; вміння виявляти інформаційні та комунікативні маніпуляції, шукати й використовувати достовірну інформацію з різних джерел; обґрунтовувати власні погляди під час дискусій, розгляду контрверсійних питань і тем. Власне, це було відображено в змісті й назвах чотирьох розділів курсу (таблиця 2).

---

³² Ремех Т., Пометун О. Методика навчання учнів ліцею громадянської освіти : методичний посібник [Електронне видання]. Київ : 2021. С. 25.

³³ Кроки до порозуміння. Навчальна програма з курсу за вибором для учнів старших класів загальноосвітньої школи // Історія і суспільствознавство в школах України : теорія і методика навчання. 2016, № 6–7 . С. 6–9. URL : <http://www.soippo.edu.ua/images/>.pdf\

³⁴ Пометун О. Кроки до порозуміння : навч. посіб. для учнів 10 (11) класів / О. Пометун, І. Сущенко, І. Баранова ; за ред. О. Пометун. Київ. Педагогічна думка, 2016. 168 с., іл.

**Зміст курсу за вибором учнів «Кроки до порозуміння»
для 10 (11) класів загальноосвітніх шкіл (17 годин)**

Розділ	Теми
I. Крок перший. Спілкуйся!	Як спілкуватись ефективно
	Як зрозуміти іншу людину і навчитись говорити «ні»
	Як поводитись у конфліктній ситуації
II. Крок другий. Враховуй різноманітність!	Чому різноманітність – це ресурс
	Як стереотипи впливають на наше життя
	Як поєднати роз'єднані громади
III. Крок третій. Отримуй достовірну інформацію!	Чи варто бути поінформованою людиною
	Як відрізнити факти від думок
	Як розпізнати маніпуляцію та захиститись від неї
	Як висловлюватись аргументовано
IV. Крок четвертий. Обговорюй!	Що таке дискусія та як взяти в ній участь
	Як взяти участь в он-лайн дискусії
	Як читати в пошуках аргументів
	Як досягти згоди в обговоренні, не відмовляючись від власних переконань
	Що таке дебати

Зауважимо, що особливості змісту курсу полягали у використанні завдань і ситуацій, матеріалів мас медіа стосовно подій на сході України в зоні АТО.

Як і в попередніх наведених нами прикладах, методика і цього курсу ґрунтована на застосуванні інтеракції в навчанні учнів. Важливою особливістю організації освітнього процесу визначалося обговорення учнями гострих тем зі своїми однокласниками на основі власного досвіду. Програма також передбачала, що операції, способи діяльності та окремі прийоми учні відпрацьовують на основі описів життєвих ситуацій, спеціально відібраних текстів із різних галузей знань, що містять інформацію, цікаву і корисну для розширення світогляду і підвищення рівня загальної культури учнів.

Зауважимо, що до аналізованих вище елективних курсів на було створено методичних посібників, утім, ґрунтовні пояснювальні записки навчальних програм, методичний апарат посібників дає уявлення про методичні особливості викладання цих курсів, а також надає вчителям інструменти з ефективною організації навчання учнів громадянства.

ВИСНОВКИ

Проведене нами дослідження дає змогу сформулювати такі висновки.

З'ясовано, що в Україні на межі ХХ –ХХІ ст. та частково в перші десятиліття ХХІ ст. переважна більшість програм з освіти для демократії та їх навчально-методичне забезпечення були створені й впроваджені в рамках освітніх проєктів, здійснюваних за фінансової підтримки Європейського союзу, уряду США, посольства США в Україні, низки міжнародних організацій і фондів. Ті чи інші елементи цих програм склали основу для створення інтегрованого курсу «Громадянська освіта» (рівень стандарту, 10 клас), уведеного в навчальний план освітніх закладів із 2018 року, а також програм неформальної освіти та освіти для дорослих. Також у ході дослідження виявлено, що за рахунок грантових/проєктних коштів проводили підготовку/перепідготовку вчителів до викладання громадянознавчих курсів.

Погодимось, що в Україні, навіть з огляду на курс інтеграції в європейську спільноту, система шкільної громадянської освіти, орієнтована на сприйняття цінностей та смислів європейської політичної культури, формування громадянської ідентичності демократичного типу, досі не впроваджена, на відміну від низки східноєвропейських та балтійських держав. Вітчизняна громадянська освіта досі йде шляхом формування в учнів фрагментарних соціологічних, політологічних, культурологічних, правових знань та відповідних умінь³⁵.

Побудова (для нашої країни – і післявоєнна відбудова) оновленого в демократичних традиціях суспільства і держави потребує від громадян знань про те, як функціонує демократія, які принципи лежать в основі тої чи тої держави, чому критичне мислення нині є важливим для кожної людини, чому дотримання прав людини виступає одним із найважливіших постулатів демократії, навіщо існує волонтерство, що таке екологічна поведінка тощо. Громадянська освіта спрямована і на створення реальних можливостей для вільного раціонального вибору кожним громадянином прийнятної для нього політичної позиції, соціальної системи та свого місця в ній³⁶. Відтак вона є сукупністю не стільки знань, скільки вмінь (компетенцій), володіння якими дає змогу людині справлятися з сучасними викликами.

---

³⁵ Ремех Т., Пометун О. Методика навчання учнів ліцею громадянської освіти : методичний посібник [Електронне видання]. Київ : 2021. С. 30.

³⁶ Тягло О. Як розбудувати громадянську освіту в Україні?. / О. В. Тягло // Наукові записки НаУКМА. – 2000. – Наукові записки НаУКМА : Політичні науки. 2000. Т. 18. С. 84–90. URL : <https://ekmair.ukma.edu.ua/handle/123456789/9722>

Наголосимо, що досягнення цілей громадянської освіти можливе за активної залученості учнів до навчання через їхню діяльність, що моделює життєві ситуації або є безпосередньою участю в ній. Це потребує систематичного застосування технологій активного навчання учнів як на уроках інтегрованого курсу громадянської освіти і громадянознавчих курсів за вибором учнів, так і на уроках інших предметів/курсів, у зміст яких інтегровано громадянознавчі знання й уміння.

Отже, в умовах сучасних викликів, гострої потреби консолідації української нації, визначення національної ідентичності, необхідності формування політично й соціально активної особистості, яка усвідомлює власну роль у житті суспільства, здатної до ініціативи та активних дій у власних і суспільних інтересах, спроможної діяти компетентно і технологічно, особливої ваги набуває освіта для демократії, зокрема, шкільна громадянська освіта³⁷. Нині вона потребує потужного імпульсу щодо її розширення як углиб (відбір змісту громадянознавчих предметів/курсів), так і вишир (створення комплексу інваріантних/варіативних предметів і курсів, реалізація на практиці міжпредметного підходу в навчанні учнів громадянства тощо). Проведений нами аналіз становлення освіти для демократії в Україні може бути корисним у вирішенні цього завдання.

АНОТАЦІЯ

У сучасних реаліях українського суспільства особливої ваги набуває освіта для демократії. З'ясовано, що метою громадянської освіти є формування й вияв громадянської активності, громадянської позиції та відповідальності людини. На основі аналізу процесу становлення шкільної громадянської освіти в Україні, характеристики окремих курсів громадянознавчого спрямування (кінець XX – перші десятиліття XXI ст.) виявлено основні тенденції та підходи до відбору змісту та організації освітнього процесу. Наголошено на особливостях методики навчання здобувачів освіти громадянства.

Література

1. Аналітичний звіт «Сучасний стан громадянської освіти в Україні» / Іванюк І.В., Овчарук О.В., Терещенко А.Б. Київ, 2013 р. 104 с.
2. Боренько Я. Громадянська освіта в Україні. [Електронний ресурс]. URL : https://tpr.org.ua/wp-content/uploads/2017/11/171108_citizenship-education-Ukraine-ukr_YB.pdf

---

³⁷ Ремех Т., Пометун О. Методика навчання учнів ліцею громадянської освіти : методичний посібник [Електронне видання]. Київ : 2021. С. 30.

3. Громадянська освіта: Навчальний посібник для 9 класу загальноосвітніх навчальних закладів / Р.А. Арцишевський, Т.В. Бакка, І.М. Гейко, Т.О. Ремех та ін. К. : Генеза, 2002. 151 с., іл., схеми.
4. Громадянська освіта : методичний посібник для вчителя. Київ, 2008. Видавництво Етна-1. 194 с.
5. Громадянська освіта: Навчальний посібник для 10 класу загальноосвітніх навчальних закладів / Р.А.Арцишевський, Т.В. Бакка, І.М. Гейко, Т.О. Ремех та ін. К. : Генеза, 2002.192 с., іл., схеми.
6. Громадянська освіта: Навчальний посібник для 11 класу загальноосвітніх навчальних закладів / Р.А. Арцишевський, Т.В. Бакка, І.М. Гейко, Т.О. Ремех та ін. К. : Генеза, 2002. 200 с., іл., схеми.
7. Громадянська освіта : Книга для вчителя / Р.А. Арцишевський, Т.В. Бакка, І.М. Гейко, Т.О. Ремех та ін. Львів, Видавництво ТЕКА, 2002. 158 с.
8. Державний стандарт базової середньої освіти. Постанова КМУ № 898 від 30.09.2020 року. URL : https://osvita.ua/legislation/Ser_osv/76886/
9. Досліджуючи гуманітарне право : Підручник для загальноосвітніх навчальних закладів / За ред. Л.Г. Шинкаренко. К. : Генеза, 2006. 150 с.
10. Експертна оцінка проекту Концепції громадянської освіти та виховання в Україні URL : http://centromonitor.com.ua/_p=1279.html
11. Збірник навчальних програм для учнів 19 класів основної школи та 10-11 класів суспільно-гуманітарного напрямку старшої школи. Частина III. Київ, 2010. 87 с.
12. Кроки до порозуміння. Навчальна програма з курсу за вибором для учнів старших класів загальноосвітньої школи // Історія і суспільствознавство в школах України: теорія і методика навчання. 2016, № 6–7. С. 69. URL : <http://www.soippo.edu.ua/images/.pdf>
13. Ми – громадяни України : Метод. посіб. з курсу громад. Освіти для 9 10) кл. серед. загальноосвт. навч. закл. / О. Пометун, І. Ігнатова, І. Костюк, П. Кендзьор; За ред. О. Пометун. К. : А.П.Н., 2002. 140 с.
14. Ми – громадяни України : Навчальний посібник з громадянської освіти для 9 (10) кл. середніх загальноосвітніх навчальних закладів / О. Пометун, О. Дем'янчук, І. Ігнатова та ін. / За ред. О. Пометун. Л. : НВФ «Українські технології», 2003. 256 с., іл.
15. Пометун О. Кроки до порозуміння : навч. посіб. для учнів 10 (11) класів / О. Пометун, І. Сущенко, І. Баранова; за ред. О. Пометун. Київ. Педагогічна думка, 2016. 168 с.
16. Пометун О.І., Ремех Т.О. Мої і твої права : Навч. посіб. : 10–11 кл. / О. Пометун, Т. Ремех. Біла Церква : ПП Надтока О.Ф., 2006. 192 с.

17. Пометун О., Ремех Т. Права людини. 10 (11) клас : Навчальний посібник / О. Пометун, Т. Ремех. К., Літера, 2008. 188 с, іл.

18. Пометун О., Ремех Т. Права людини. Програма курсу за вибором для профільних класів / О. Пометун, Т. Ремех // Історія України, правознавство та інші суспільні дисципліни. 2010. № 28 (668), липень. С. 9–13.

19. Права людини : Підручник для 10-11 класів загальноосвітніх шкіл, ліцеїв та гімназій / Т. Андрусак, М. Буроменський, В. Денисов, В. Євінтов, Л. Заблоцька, А. Мацко, С. Олейников, В. Поздняков, П. Рабінович, З. Ромовська, В. Семенов, Усенко. Упорядник Л. Заблоцька. Видавництво «Право». Київ, 1997. 225 с.

20. Про освіту. Закон України. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19#Text>

21. Ремех Т., Пометун О. Методика навчання учнів ліцею громадянської освіти: методичний посібник [Електронне видання]. Київ : КОНВІ ПРІНТ, 2021. 222 с.

22. Ремех Т.О. Громадянська освіта. Енциклопедія освіти / Нац. акад. пед. наук України; [гол. ред. В. Г. Кремень; заст. гол. ред. В. І. Луговий, О. М. Топузов; відп. наук. секр. С. О. Сисоєва; редкол.: О. І. Ляшенко, С. Д. Максименко, Н. Г. Ничкало, П. Ю. Саух та ін.] : 2-ге вид, допов. та перероб. Київ : Юрінком Інтер, 2021. С. 174–175. URL: <http://lib.iitta.gov.ua/id/eprint/729018>

23. Розвиток громадянських компетентностей в Україні: результати соціологічних досліджень» (DOCCU) / Семенець-Орлова І., Михайлич О., Борер К., Ретцель М., за заг. ред. : Н.Г. Протасова. К. : ТОВ «Агентство «Україна», 2018. 26 с.

24. Тягло О. Як розбудувати громадянську освіту в Україні? / О. В. Тягло // Наукові записки НаУКМА. Політичні науки. 2000. Т. 18. С. 84–90. URL : <https://ekmair.ukma.edu.ua/handle/123456789/9722>

Information about the author:

Remekh Tetiana Oleksiyivna,

PhD, Executive Researcher,

Head of the Department of Social Science Education

Institute of Pedagogy of the National Academy

of Pedagogical Sciences of Ukraine

52-D, Sichovyyh Streltsiv str., Kyiv, 04053, Ukraine